

АНАЛІЗ ОДНОГО ВІРША: «ДИХАННЯ ПУСТИНИ» ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Як зауважує І. Качуровський, «Анадиплозійний сонет “Дихання пустині” /.../ міг би бути твором когось із французьких парнасців – настільки він витончений і довершений. /.../ Пізніше анадиплозійну – або епаналептичну, що те саме – композицію сонета, хтозна, чи не без впливу Лесі Українки, Максим Рильський обрав для одного з найкращих своїх сонетів (“У теплі дні збирання винограду”. – Н. Г.) – тільки в нього повторюються не піввірші, а цілі вірші» [2, с. 65–66].

Які функції повторів у сонеті Лесі Українки «Дихання пустині»? Їх можна налічити три: 1) формотворча (лексичні та синтаксичні повтори, що приводять до повторів ритмічних); 2) смислова (акцентування важливих ідей і образів); 3) символічна (повтор як аналог ідеї вічного повернення; ритмічне й лексичне обрамлення як аналог геометричного кільця, що відображає життєву циклічність).

Циклічність є передумовою переосмислення центральних тем і образів, а отже повернення (повтор) – це ознака не тільки «Дихання пустині», а й циклу «Весна в Єгипті», до якого цей сонет належить, загалом.

Знаючи тяжіння Лесі Українки до циклізації поезій, варто поглянути, у яких іще поезіях циклу фігурують ті ж образи, що й в аналізованому сонеті, які семантичні нюанси вони виявляють у різних поезіях циклу. Важливо також наголосити на надзвичайній пильності поетеси до заголовків і вибору структури поетичного вислову. З огляду на сказане, аналіз сонету Лесі Українки «Дихання пустині» наштовхує на 1) інші поезії циклу «Весна в Єгипті» і більш ранні твори Лесі Українки; 2) на сонети у її поетичній творчості.

Текстовий аналіз сонета Лесі Українки варто розпочати із заголовка. На відміну від тексту, що розпочинається словом «пустиня», у назві вірша на передньому плані опиняється «дихання». І це повертає реципієнта до ідеї ритмічності й періодичного повтору уже на рівні семантики самого процесу (вдих – видих). Графічним еквівалентом дихання, мабуть, є оті п'ятиразові трикрапки, що ними насичено сонетні терцети. Але, що більш важливо, це дихання розгортається в часі.

Час. У першій строфі переважає теперішній час (Пустиня *дише* і пісок *лежить*) і тільки наприкінці катрена з'являється минуле (*лишив* Хамсін), ніби спогад про події, які сталися раніше і опинилися поза текстом. Другий катрен, як і перший, починається з дієслів теперішнього часу (Феллах *працює, буде*), але цими дієслівними формами другий катрен «вступає у суперечність з минулим часом попереднього дієслова» [1] («лишив його Хамсін»), «створюючи таким чином ефект уповільнення подій» [1] порівняно з першим катреном, увиразнюючи принцип сонетної структури, де катрени мають містити тезу й антитезу. Антитеза проглядається і на рівні часових форм, де теперішнє змінюється майбутнім (*житиме* рій, *зросте* сад). Перший терцет зберігає ту ж часову послідовність, що і другий катрен: теперішній час (оази *робить, пише* бігунчик) – майбутній (*поколише* вітер), розгортаючи заявлену у другій строфі антитезу. Фінальний терцет, як і належить сонету, подає синтез. У ньому, на відміну від решти частин поезії, точкою відліку є майбутній час (вітер *обсушить, пролине*), що змінюється теперішнім (пустиня *дише*).

Така зміна часової перспективи зумовлена як структурно (терцети менш автономні, ніж катрени, що підкреслено однорідними присудками у формі майбутнього часу, один із яких опиняється в першому терцеті, два інші разом із підметом – у другому), так і семантично (візія майбутнього, розпочата у другому катрені, вичерпується у фіналі, а лірична героїня повертається до початкового моменту). Зауважмо, що загалом у сонеті «Дихання пустині» переважає теперішній час – сім дієслівних форм, але, якщо подивитися його розподіл за строфами, то домінує він у першому катрені та першому терцеті (по дві форми); у другому катрені форм теперішнього й майбутнього часу по дві, що свідчить про паритетність поетичного пейзажу, який перед фізичним зором ліричної героїні, і того, який розкривається її духовному зору, як бачення майбутнього. Ця часова рівновага відтіняє найбільшу автономність другого катрена, його самодостатність у цій поезії, що ніби акцентує його заключну тезу («Феллах – всесильний»). Та й загалом форм майбутнього часу не значно менше, ніж теперішнього, – п'ять, тоді як згадка про минуле лише одна.

Простір. Легко помітити, що найширшим простором у цьому вірші є сама *пустиня*, серед якої з'являється низка локальних просторів: *оази* («Оази робить він *серед пустині*»), *дім* («будує дім», «пише /

Бігунчик по піддашші...»), *сад* («Зросте навколо сад»). Звернімо увагу на особливості зображеного простору: 1) більшість локальних просторів створює Феллах (оазу, дім і його естетичну прикрасу – різьбу по піддашші); 2) сад зросте наче сам собою. Протиставлення цивілізації (рукотворного) і природи (нерукотворного), звісно, правомірне, але далеко не повне, бо проектується на глибшу антитезу: діяння людини / діяння бога. Тут переходимо до персонажів сонету «Дихання пустині» Лесі Українки.

Герой. І знову *пустиня*, але цього разу – антропоміфологізований простір, який набуває рис живої істоти («Пустиня дише»). Подвійне трактування пустині – як простору, серед якого роблять оази, і як ліричного персонажа, який дихає, – не єдина амбівалентність у цьому вірші. Ще один із цілої низки таких персонажів – «*Хамсін* свавільний». Він лишив пісок лежати після свавільних дій (тому може бути трактований як суто земний персонаж). Водночас у примітках до вірша зазначено: «Хамсін – єгипетська назва південного вітру (самуму)» [6, с. 432]. Отже, сила нерукотворна (бог). Антитезою до свавільного Хамсіна є «тихий, пильний» і мовчазний *Феллах*. А про цього персонажа прямо мовиться: «Феллах – всесильний», чітко підкреслюючи його божественність, але водночас наголошується на його людській працьовитості. Крім цих неоднозначних персонажів, можна виокремити «*пустий, / Летючий рій мандрівців*». Хто це: туристи цікаві, але не надто глибокі; паломники, що проходять у пустині; хтось інший? У будь-якому разі цей збірний персонаж (*рій*) споріднений із Хамсіном: він свавільний, вони – пусті, несерйозні. Насамкінець з'являється ще *людина*, на якій «Поколише / гарячий вітер одіж». І, як можна зауважити, ця людина протистоїть рою мандрівців як загальне та окреме. Хто ця людина? На подібні питання допоможе відповісти контекст твору.

Контекст. Як слушно зауважила Л. Мірошніченко, герої підручника «Стародавня історія східних народів» «пізніше оживуть у “Вавилонському полоні”, “Дочці Ієфая”, “Єврейській мелодії”, “Написі в руїні”, в циклі «Весна в Єгипті» та інших творах» [4, с. 126]. Отже, найближчий контекст «Дихання пустині» – **інші поезії циклу «Весна в Єгипті»**. У поезії «Хамсін», написаній того ж дня, що і «Дихання пустині», подано дуже цікаву характеристику центрального персонажа: «*Рудий Хамсін в пустині розгулявся, / Жагою палений мчить у повітрі, / Черкаючи пісок сухими крильми, / І дише густим полум'ям пекучим*» [6, с. 363]. Адже більшість лексики цього фрагмента

підкреслює гарячий норів Хамсіна: «жагою палений», «полум'ям пекучим», «сухими крильми», натякаючи на його південне походження. Виходить, той гарячий вітер, який поколише одіж на людині в сонеті «Дихання пустині», – це той самий *свавільний Хамсін*, який розгулявся. Хамсіна не можна трактувати тільки як непокірну антропоміфологізовану істоту, адже у вірші «Хамсін» він говорить про себе так: *«Вже ж! Молись! Молись! / Я давній бог, я той могутній Сет...»* [6, с. 363]. Сваюля парадоксально обертається позитивом, адже бог не повинен нікому коритися, він має свою волю і чинить, як бажає.

Інший момент: рудий колір волосся Хамсіна. У контексті пустині, де відбувається дія вірша «Хамсін», рудий – колір піску. Про пісок далі мовиться: *«Співа пісок, зірвавшись зненацька / З важкої нерухомості своєї ... / Щось віє покривалами тонкими, / Так прудко-прудко крутячись у танці.../ Якись таємні вітряні дівчата, / Веселі діти смутної пустині?»* [6, с. 363]. Привертають увагу дві характеристики дівчат: *вітряні і веселі*. Вітряні: 1) належні вітру; 2) несерйозні. Чи не нагадує це *«пустий, / Летючий рій мандрівців»* із «Дихання пустині» – рій, який здатен веселитися? Гадаємо, таке припущення правомірне, як видно із фіналу вірша «Хамсін»: *«І звеселився спогадом Хамсін, / І вся пустиня мов знялася вгору / І в небо ринула»* [6, с. 363]. Отже, Хамсін веселий, як і його вітряні дівчата. Ці танечниці – піщинки, що знялися і ринули в небо, той самий летючий рій мандрівців із «Дихання пустині». Щойно цитований опис веселощів Хамсіна залишається «за кадром» сонета «Дихання пустині», але посилення на нього є у заключному рядку першого катрена (*«Так, як лишив його Хамсін свавільний»*), що дає змогу побачити тісний зв'язок поезій і пояснити образи однієї через образи іншої.

Ключ до образу Феллаха із сонета «Дихання пустині» допомагає віднайти поезія «Таємний дар» із циклу «Весна в Єгипті», а саме такий її рядок: *«Вбогі феллахові діти пустують безжурно на сонці»* [6, с. 366]. Феллах у цих рядках – не власне ім'я, а загальна назва селянина-землероба. Правомірно вважати, що феллах і є тією людиною, на якій гарячий вітер (Хамсін) обсушить піт. А звідки тоді епітет «всесильний»? «Таємний дар» – відповідь і на це питання. Дар четвертої богині Нілу – «пальмовий щит проти Сета» [6, с. 366]. Ніл – єгипетська ріка, яку в Єгипті шановано як бога, крім того – природна оаза, що протистоїть Сету, богу піщаних бур. Здійснивши вмотивоване перенесення, отримаємо іншу антитезу: феллах (творець оаз)

протистоїть Хамсіну. Людина протистоїть богові, через що розцінюється як рівня йому, як всесильна постать.

І тут виразно проступає **біблійний контекст** у найширших конотаціях. Передусім виникає алюзія на Мойсея, який ведучи обраний народ до обітованої землі з єгипетської неволі, не раз сперечався з Богом за долю свого народу, вимолював йому прощення провин (див.: Вих. 32, с. 30–32; Муд. 18, с. 21–22) [5, с. 91, 762]. Друга алюзія, що пригадується, – боротьба Якова з Богом, унаслідок якої постала не тільки нова людина (Ізраїль), а й окрема нація (ізраїльтяни, євреї) (див.: Бут.: 33:25–29) [5, с. 36]. Можна було б вважати ці паралелі притягнутими, коли б не дві обставини: вірш «Таємний дар» говорить про вічну неволю дітей Єгипту і дарунок сьомої богині – незламну радість, яку не здолає кормига чужинців [6, с. 367]. А сам сонет «Дихання пустині» свідчить, що *«феллах працює мовчки, тихий пильний .../ Лиш не для себе»* [6, с. 364]. Оце «не для себе» – то вказівка на те, що феллах має жертвну місію – зводити для інших дім серед пустині.

У просторі Священного Письма *пустиня* – простір покарання за гріхи (найперше – гріх зневіри і непослуху Богові), а також шлях до звільнення з неволі (єгипетської чи фізичної; гріховної чи духовної), простір спокуси (як у випадку Божого Сина, що зазнав спокус у пустині) і спокути (історія каяття християнських святих-пустельників). Досить згадати поетичну інтерпретацію історії про вихід обраного народу з Єгипту у вірші Лесі Українки «У пустині» (1898): *«Лягти б отут, на сей пісок гарячий, / І ждати, поки вихор налетить / І нам насипле золоту могилу. /.../ Ми підемо пісками навмання, Приспавши в серці гадину зневір'я, /.../ Хто наш проводар? Та далека мрія, / Недосяжна, як марево пустині /.../ Ходім! ачей се гіркеє страждання / Нащадкам нашим скоротить дорогу / До ясної і певної мети!»* [6, с. 173]. Тут також маємо ідею жертвності одних заради інших, духовної праці не для себе, а для своїх нащадків, роду чи народу. Та ж ідея формування роду чи народу закладена у символічній побудові дому серед пустині. От тільки чи не виявляться його пожилці несвідомі вартості тої жертвної і творчої праці подібно до рою пустих мандрівців? І тут історія єгипетської неволі проектується на історію українського поневолення, на що вказує така деталь із вірша «Вітряна ніч»: *«Розігрався щось вітрець мій рідний, / Став палкий, неначе той Хамсін, / Запальний, рвачкий Сахари син, –*

Чи давно ж покинув край мій бідний?» [6, с. 365]. Якщо продовжити аналогію, то стане очевидним, що феллах – український митець (адже ж різьбить бігунчик по піддашші), свідомий місії своєї праці.

Закономірні і два трактування пустині в сонеті «Дихання пустині». Виглядає так, що людина сама створила собі пустиню, нехай і в метафоричному, духовному сенсі (своїми вчинками). Проте пустиня як фізичний простір, елемент пейзажу – нерукотворна і розглядається як одне із Божих творінь. А от сад у Біблії – це знак Божої милості, первісного блаженства й духовної та фізичної свободи. Його вирощує і обіцяє Бог після звільнення з неволі: *«Пустиня і суха земля хай веселиться, нехай радіє степ і процвітає наріцюзом! Хай квітом процвітає і веселиться, нехай радіє радістю і ликує!... І вигоріла земля стане ставом, джерелами води – край спраглий»* (Іс. 35, с. 1, 2, 7) [5, с. 841]. І заради постання цього саду та водних джерел провідники поневолених народів терплять гірке страждання пустині та пильно трудяться.

Сонетний контекст. На згадку приходить сонет «Ға» («Фантазіє, ти сило чарівна»), де фантазія – богиня, що здатна поєднати реальний і творчий світ, адже тема творчої праці споріднює цей сонет із «Диханням пустині», де земна людина у творчій праці уподібнюється богові. Ця ж тема творчої праці у її жертвовному аспекті роздачі дарунків виринає і в «Сонеті» («Натура гине, вся в оздобах злоті»): *«... І краскою непевною пала, / Немов конаюча вродливиця в сухоті. / Недавно ще була вона в турботі, / Жила і працею щасливая була; / Тепер останнії дарунки роздола / І тихо умира... кінець її роботі!»* [6, с. 79].

Віршознавчий аналіз. У сонеті «Дихання пустині» налічується п'ять ритмічних форм¹. Найпоширеніша – V, з пропуском наголосу на четвертій стопі (рядки 2-й, 3-й, 7-й, 12-й і 13-й), а також I, повнонаголошена (рядки 1-й, 5-й, 8-й, 9-й). Дещо менше II ритмічної форми, з пропуском наголосу на першій стопі (рядки 4-й, 10-й, 14-й). Одиначні ритмічні форми – IV, з пропуском наголосу на третій стопі (6-й рядок), а також XI, з пропусками наголосу в другій і четвертій строфах (11-й рядок). Урізноманітнює ритміку вірша й така специфічна особливість віршостилістики Лесі Українки, як тенденція до цезурування рядків п'ятистопного ямба [3, с. 170], зокрема в сонеті «Дихання пустині»: *«Пустиня дише. Рівний подих вільний»* [6, с. 163]; *«Будує дім, – там житиме пустий»*; *«Обсушить піт... і далі по*

¹ Класифікацію ритмічних форм Я5 див.: [3, с. 168].

рівнині» [6, с. 164] (цезура після другої стопи); «Зросте навколо сад. Феллах – всесильний»; «Пролине... знов і знов... Пустиня дише» [6, с. 164] (цезура після третьої стопи).

Джерела та література

1. Гаспаров М. Анализ поэтического мира стихотворения А. Ахматовой «Музе» [Электронный ресурс] / Михаил Гаспаров. – Режим доступа : <http://stavcur.ru/stihi/analizy/Ahmatova/16.htm>
2. Качуровський І. Покірна правді і красі (Леся Українка та її творчість) / Ігор Качуровський // Качуровський І. Променисті силуети : лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 766 с.
3. Костенко Н. В. Українське віршування ХХ століття : навч. посіб. / Н. В. Костенко. – 2-ге вид., випр. та доповн. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2006. – 287 с.
4. Мірошниченко Л. Над рукописами Лесі Українки. Нариси з психології творчості та текстології / Л. Мірошниченко. – К. : Нац. акад. наук України. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2001. – 264 с.
5. Святе Письмо Старого та Нового Завіту Українського Біблійного товариства. – [Б. м.] : [б. в.]. – 1070 с. + 352 с. – С. 91 (пагінація перша). Далі сторінку зазначаємо в тексті.
6. Українка Леся. Зібр. тв. У 12 т. Т.1. Поезії / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 432.

Надія Колошук

СОНЕТ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «ДИХАННЯ ПУСТИНІ»: СПРОБА ПРОЧИТАННЯ

Постановка наукової проблеми та її значення. Серед віршознавчих підходів та методів, котрі надаються для аналізу одного вірша, особливо важливий, на думку багатьох дослідників, герменевтичний підхід, тобто прочитання частини (окремого твору / вірша) у контексті цілого – циклу, збірки, усієї творчості митця тощо – із наміром побачити ціле через його частину і частину через ціле. Необхідно також враховувати рецепцію тексту – як окремого вірша і як частини творчості – у перекладах, наукових коментарях, критиці. На ці методи і спираємося.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Місце східних мотивів у спадщині Лесі Українки, історію їхнього входження у світогляд та